

УДК: 81'243

САДЕНОВА А. Е., АСЫЛБЕКОВ Р.Ө.

КазМУ аларды. Аль-Фараби

САДЕНОВА А. Е., АСЫЛБЕКОВ Р.О.

КазНУ им. аль-Фараби

SADENOVA A.E., ASYLBEKOV R.U

KazNU them. Al-Farabi

ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮДӨ СӨЗ КЫРДААЛДАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮН КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТИПОВ РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

ТІЛ МЕНГЕРТУДЕ СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЯТ ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

FEATURES OF THE USE OF TYPES OF SPEECH SITUATIONS IN LANGUAGE ACQUISITION

Аннотация: Мақалада казак тилинин ассимиляциясындағы кеп жағдайларынын түрлерін қарастырады. Казак тилин үйреніп жатқан чет элдик студенттердин сүйлеуін қалыптандыруунун методдору қаралып, сүйлеуін қалыптастыруға үйренуін психологиялық алғылықтуу шарттарына талдоо берілген. Сүйлеуін қалыптастыру шарттардын арасында мааниліні орунду жағдайлар жана алардын компоненттери алат. Оқуу процесси бардык реалдуу кырдаалдарды чағылдыра албайт, ошондуктан чыныгы кеп коммуникациясын туураган билим берүү коммуникативдик кырдаалдарды имитациялоо сунушталат. Мақалада оқууунун ар кандай этаптарына туура келген ар кандай методикалык сунуштар сунушталат. Кеңіні сөздін лингвистикалык формасына гана эмес, мазмунуна да бурулат. Сүйлеуін үйренуін қалыптастыру жана полилогдорду колдонуу менен интерактивдін формалар сунушталат. Мақалада берілген қысқартулар системасы оозеки байланышты қалыптастыруға қысқартулар.

Аннотация: Мақалада қазақ тілін меңгертудегі сөйлеу жағдаяттарының түрлері туралы сөз болады. Қазақ тілін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сөйлеуге үйренудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу үшін қажетті жағдаяттардың арасындағы жағдаят мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Оқу нәтижесі барлық шынайы жағдаяттарды кәрсете алмайды, сондықтан да шынайы тілдік қатынасқа жақын коммуникативтік оқу жағдаяттарының нәтижелері қарастырылады. Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік қысқартулар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай -ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрену үшін кәрсеткі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану қарастырылады. Мақалада қарастырылған жағдаяттардың нәтижесі ауызша сөйлеуді дамытуға қысқартылады. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйренуде

бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына нйрету кездесе, екінші жағынан жағдаяттың өзгеруі крінетін қарым-қатынасқа тнсуге, диалогтық сфйлеуге нйрету кезделеді.

Аннотация: В статье идет речь о видах речевых ситуации при усвоении казахского языка. Рассматриваются приемы формирования говорения иностранных учащихся, изучающих казахский язык, дается анализ психологических предпосылок обучения говорению. Важное место среди условий, необходимых для говорения отводится ситуациям

их компонентам. Учебный процесс не может отразить все реально существующие ситуации, поэтому предлагается моделировать учебные коммуникативные ситуации, которые имитируют реальное речевое общение. В статье предложены разные методические рекомендации, соответствующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной. Для обучения говорению предлагается интерактивные формы использование диалогов и полилогов. Система упражнений, представленная в статье, способствует развитию устного общения.

Annotation: This article touch's upon the peculiarities of a s ituation in learning Kazakh language as the second language. The methods of speaking of foreign students, who study Kazakh language, are considered and the analysis of psychological backgrounds of speaking teaching is given. Important place among conditions required for speaking is get to situations and their components. Academic process cannot reflect all really existing s ituations, therefore, it is proposed to model academic communicative situations which imitate real speech communication. In the article, various methodic recommendations are provided, which correspond to various stages of education. It is given attention not only to linguistic form of expression, but to informal form. Interactive forms, use of dialogues and polylogues are proposed for speaking. Sistem of exercises, provided in the article, contributes to development of oral communicative.

Негизги сздәр: снйлеу, психологиялык ебелгелердн талдоо, вербалдык коммуникация, коммуникация, кырдаал.

Тнйін сздер: сфйлеу, психологиялық алғышарттарды саралау, коммуникативтік, жағдаяттар, айтылым.

Ключевые слова: говорение, анализ психологических предпосылок, речевое общение, коммуникативность, ситуация.

Keywords: speaking, the analysis of psychological prerequisites, speech communication, communication, situation.

Адамдар арасындағы тілдік қатынас емірлік, қоғамдық қажеттілікке сфйкес қолданылу ортасына қарай ерекшеленеді, қалыптасады, емірдегі ертнрлі тіршілік жағдайына байланысты тнрленеді, сараланады. Белгілі бір жағдайлардағы адамдар арасындағы қарым-қатынаста кеңістік пен уақыт кесіндісінде сфйлеу ерекетінің орны ерекше. Сфйлеу ерекеті сфйлеу жағдаятын қалыптастырады.

«Жағдаят» пұғымы психологияда, едістемеде, философияда және лингвистикада зерттелген адамдар ерекетінің сипатын, ету барысын т.с.с. анықтаушы маңызды категория. Ер ғылым саласы бұл пұғымды өз мақсатына қарай, зерттеу бағытына қарай ертнрлі анықтайды. Ейткені «жағдаятқа» анықтама беруде мынадай ертнрлі крсеткіштер басшылыққа алынады: 1) айнала қоршаған заттар мен қпбылыстардың

қатысы арқылы анықталатын жағдай; 2) сөйлеу әрекетін дүниеге келтіретін шарттар; 3) сөйлеуші мен объективті құбылыстар арасындағы объективті байланыс; 4) шындықтың жиынтығы [1, 56].

Сөйлеу жағдаяты сөйлеушінің белгілі білім қоры, тәжірибе түрінде қарым-қатынас жасауға түрткі, уәж болатын шарттары арқылы айқындалады. Сөйлеу жағдаяты белгілі бір уақыт кесіндісіндегі ұтпелі, уақытша сипатқа ие болады. Сонымен қатар жалпы қоғамдық өмірмен қалыптасатын тұрақты жағдай да сөйлеу жағдаятын айқындайтын белгінің қатарына жатады.

Тіл нйретудің алғашқы кннінен-ақ қарапайым сұрақ-жауап арқылы шетелдік студентті диалогтық сөйлеу жағдайына бейімдеу едістемелік тұрғыдан тиімді болып табылады. Сондықтан кептеген ғалым-едіскер сөйлеуге нйретуде тақырыптық тұстанымның орнына жағдаяттық тұстанымды тұсынады. Әрине, бұл тұстанымдар бірін - бірі жоққа шығармайды, керісінше, олар бірін- бірі тұштай түседі. Жағдаят диалогты тудырады. Оған орыс тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама берген. «Ситуация – это совокупность обстоятельств, условий, создающих те или иные отношения, обстановку или положения» [2, 49-50].

Жағдаяттылық – шетелдік студенттің нйренуге, меңгеруге, білуге қызығушылығы, меңгеру жнйесіндегі маңызды стимул. Жағдаяттылық (ситуативность) – сөйлеуге нйретудің маңызды шарты. Жағдаят дегеніміз сөйлеуге стимул. Жағдаят коммуниканттар айналасындағы заттар емес, сөйлесушілердің өзара қарым-қатынас жнйесі, демек еңгімелесу дегеніміз шындық өмірде бір нәрсені сұрау, түсіну, сендіру, таңдану, ренжу және т.б. Сөйлеу жағдаяттарының іс-әрекетіне байланысты болуы баяндау, еңгімелеу ншін стимул болып табылады, бұл едістемеді меңгеріп жатқан тіл – қатынас құралы екендігін де сезінтетін күшті стимул. Тіл нйренушін ің сөйлеу дағдысын және сөйлеу шеберлігін қалыптастыру ншін жағдаяттылықты өзектілендіру ннемі алға тартып отыру аса тиімді [3].

Диалогтың қалыптасуына сөйлеу жағдаяты тікелей әрі доминантты түрде әсер етеді. Онсыз диалогтағы еңгіме тақырыбын түсіну қиын. Жалпы тілдің қызметі сөйлеу жағдаяттарында өзектіленеді. Екеуінің арасында белгілі бір байланыс бар.

Жағдаят пен тілдің, диалогтың байланысын айтумен бірге ғалымдар тіл белгілі жағдайда керек, сондықтан тілді нйретудегі негізгі мәселе жағдаят болуға тиісті деген пікірді жиі айтады. Мәселен, нақты қатысымдық мақсатты орындату ншін бір тақырып кәлемінде өзара байланысты бірнеше жағдаяттарды біріктіруге болады. Сөйлеу әрекетінің мақсаты тіл бірліктерін қолдану, тіпті өз ойын жеткізу де емес, сөйлеу мақсаты шынайы өмірде нақты бір әрекетке итермелеу, серіктесіне өз дегенін орындату, сондықтан шетелдік студенттерді нақты жағдаяттар моделіне енгізу арқылы тілге нйретудің тиімділігі аса жоғары болмақ. Ал диалог әсіресе жағдаятқа теуелді келетін сөйлеу құрылымы.

Жағдаят сөйлеу тілін нйреткенде диалогтың белгілі бір қажеттілікке сәйкес болуын қадағалап, меңгерген сөздерін жеке-дара емес, бір тақырып аясында қолдануға мүмкіндік туғызған жән. Жағдаят тілдесім барысында сөздерді ннемді жұмсауды қамтамасыз етеді, хабарламаларды қысқартуға мүмкіндік береді. Ал бұл өз кезегінде диалогқа қатысушылардың тілдік құралдарды аз жұмсай отырып, тақырып бойынша кәбірек мәлімет беруге тырысатын ынтасын байқатады. Мұндайда шетелдік студенттердің айтпай кеткен сөздерін, қысқартылған мәліметтерді жағдаяттық құрылым өзі толтырады.

Тіл меңгерудегі сөйлеу жағдаяттығының мақсаты – шетелдік студенттерді тілдесімге дайындау, сөз арқылы, диалогтық сөйлесу арқылы тілдік қатынасқа, диалогтық тілдесімге шығару. Оның негізінде жағдаят жатады, басқаша айтқанда тілдесім жағдаят арқылы жнзеге асады. Шетелдік студенттің ертнрлі жағдаятқа байланысты қатысымдық қпзыреттілігін тіл меңгерудегі ербір сабақтағы лексикалық минимум арқылы елтану, медениеттануға қатысты білімдері арқылы қалыптастыруға болады.

Көптеген ғалымдар диалогтық мәтіннің пайда болуы ншін жағдаяттың жалпы сипаттамасы (қалыпты, тартысты), екі не одан да көп, жеке / пұжымдық, белсенді / баяу серіктестері елеуметтік релдері жағынан тең / тең емес, серіктестердің достық / ресми сияқты т.б. тілдесу ахуалы хабарлама / ескертпе, ері қарай нақтылауды талап етпеу сияқты тілдік қатынас мақсаты уақыт тапшылығы деген сияқты белгілер қажет деп көрсетеді [4, 69]. И.И. Формановскаяның пікірі бойынша, «дискурстық өзара ерекеттесуді туғызатын қатысымдық жағдаяттар байланысты бекіту, оны қостау және тоқтату сияқты қпұрылымдық бөлімдерден тұрады. Бірінші бөлімде қаратпа сөз сөлемдесу мақсатында қолданылса, екіншісінде – айту (адресация) мен қабылдау (авторизация) қпұралдары, адамның ықыласын ояту мен қуаттау мақсатындағы қызығушылық, эмоциялық белгілер және т.б. жатады. Ншінші бөлімде еңгіменің қорытындысы шығарылады, көшірім мен қолдау іске асады», - деп тнсіндіреді [5].

Кез келген жағдаят сөйлеуге шақырады, сөйлеуді қажет етеді, сөйлесуді талап етеді деп ойлауға болмайды. Оқу-сөйлеу жағдаяты деп тек қана сабақ нстінде, сабақ тақырыбына сай сөйлеуді немесе сөйлесуді туғызатын ерекеті бар жағдаятты айтамыз. Алайда «жағдаят» тнсінігін тек қана өмірдегі бар нөрселердің, көзге көрініп тұрған днниелердің маңайында деп есептеу, қателік болады. Бұған көзге елестету арқылы пайда болып, сосын барып сөйлеу ерекетін туғызатын жағдаяттарды да жатқызуға болады.

Сонымен бірге шетелдік студент ншін жаңа елеуметтік ортада қажет типтік коммуникация салаларын анықтап алу керек. Мпұндай сөйлеу салаларына елеуметтік-тұрмыстық, оқу-тұрмыстық және елеуметтік-медени салалар жатады. Содан соң шынайы өмірлік талаптары, коммуникативтік сұрақтары, елеуметтік релі оқытылады, анықталады. Коммуникативтік пұстаным бойынша диалогты пұйымдастыруда практикалық қатынаста өзекті болып табылатын жоғарыда аталған салаларға тең стандартты сөйлеу жағдаяттар анықталады.

Сөйлеу жағдаяттары тұрақты және өзгермелі екі негізгі түрге бөлінеді. Тұрақты (стандартты) жағдаят – өзгермейтін бағдарлама, дайын сценарий яғни адамның сөйлемейтін

ерекетіндегі және сөйлейтін ерекетіндегі нақты сөйкестік. Ал өзгермелі жағдаят та сөйлеу формалары, оның мазмұнына байланысты емес, жағдайға қарай өзгереді.

Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жағдаяттың осы екі түрінің кннделікті өмірде

жиілігі жоғары, таралымдығы кең стандартты түріне көп көңіл бөлінеді. Қатысымның тұрақты (стандартты) жағдаяттарын тіл меңгерудің кезеңіне енгізе отырып, шетелдік студенттердің бірінші кезектегі практикалық талаптарын басты етіп, коммуникативтік сөйлеу мақсаттарын іске асыруға нйрету жнзеге асырылады. Демек, қатысымға қажетті сөйлеу нормаларын меңгерту қолға алынады. Нйреніп отырған тілдің сөйлеу нормалары жнйеленген диалог арқылы тіл меңгерту бірте-бірте шетелдік студенттің елтанымдық білімнің кеңеюіне, тілдік қпзыреттілігінің қалыптасуына өкеледі.

«Сөйлеу жағдаяты» термині тілдің ерекеттік, ықпал етуші қызметін қарастырады. «Сөйлеу жағдаяты» пұғымы, біріншіден, сөйлем мазмұнын бейвербалды

түрде толықтырып, жасырын мәнді сөйлесім түрлерін қалыптастыратын экстралингвистикалық факторлардың жиынтығы, екіншіден, нақты сөйлеу жағдаятымен бірге сөйлеу жағдаяттарының қайталамалы, ортақ сипаттарына қарай жинақталған типтік түрлері де болатыны мәлім.

Сөйлеу жағдаяты сөйлем мазмұны мен құрылымын қалыптастыруға ықпал ететін сөйлеу әрекетінің маңызды компоненті, категориясы десе де болады. Сөйлеу жағдаяты – мәнмәтіннің нақтыланған түрі, тілдік бірліктің жұмсалуды мен жалпы мәнмәтінді байланыстыратын буын болып табылады. Ал тіл білімінде «мәнмәтін» терминімен ертүрлі ұғымдар аталады. Ол жалпылықты да, жекелікті де қамтиды. Зерттеушілер мәнмәтінді мынадай үш топқа жіктейді: 1) сөз немесе сөйлеу мәнмәтіні; 2) сөйлеу жағдаяты; 3) мәдени мәнмәтін. Біздің байқауымызша, мәнмәтінге де жнйелілік сипат тән, олардың арасын да иерархиялық құрылымдық байланыс бар. «Коммуникативтік жағдай», «мәнмәтін», «тұрақты қалыптағы жағдай» терминдері нақты сөйлеу жағдаятына дейін белгілі білімнің жиынтығы деген ұғымды белгілейді.

Тілдік мазмұнды қатысым жағдаятымен байланыста қарастыру экстралингвистикалық факторларды реттеп, жнйелеуге әкеледі. Тілдік мазмұнды қалыптастыруға тура және қосымша түрде ықпал ететін жағдайлар бар. Сыртқы жағдаят сөйлем мазмұнында толық кәрінуі немесе жетекші факторлар арқылы жанама түрде кәрінуі мүмкін. Вербалды түрде жнзеге асатын сөйлеу тілінде сөйлеу жағдаяты қарым-қатынасқа тікелей қатысады. Сонымен, ғылыми еңбектерде сөйлеу әктісімен байланысты сөйлеу жағдаятының үш түрлі қызметі анықталып келеді:

сөйлеу әктісін қалыптастырушы факт;

сөйлеу түрін, стилін анықтаушы фактор;

сөйлесім мазмұнын толықтырушы компонент.

Сөйлеу жағдаятын жіктеп, кәрсеткіштерін тізіп шығу мүмкін емес, себебі ол объективті шындықтың кеңістік пен уақыттағы кесіндісі, ал объективті шындықтың кеңістік пен уақыттағы әрбір кесіндісі өзін ше қайталанбас белгі, сипаттарға ие. Оның құрылымы объектілерден, олардың уақыт пен кеңістіктегі қалпынан тұрады. Мысалы, сөйлеушілерге қатысты әлеуметтік, психологиялық, тілдік құзырет факторларын атауға болады.

Сөйлеу әрекетінде нақты сөйлеу жағдаятында бар шынайы днниенің объектілері сөйлесім мазмұнында қамтылады. Сөйлеу әктісінде уақыт, орын, зат, сөйлеу әктісіне қатысушылар сияқты бейвербалды факторлармен қатар, сөйлеу әктілері түріндегі вербалды бірліктерге қатысты да сілтемелер жасалуы мүмкін.

Коммуниканттар арасындағы өзара сөйлеу қарым-қатынасын жнзеге асыратын жағдаяттар жиынтығы сөйлеу жағдаяттары деп қарастырылады. Сөйлеу жағдаяттарының маңызды қызметтері коммуникативтік әктінің негізгі классикалық модельдерінде кәрінеді. Мұндай модельді Р. Якобсон ұсынған болатын, ол мыналардың функцияларының жиынтығы түрінде кәрінеді: адресант, адресат, мәнмәтін, хабарлау, байланыс (контакт), код [6, 22]. Ал сөйлеу жағдаяттарының параметрлері былай кәрсетіледі:

адресант-адресат;

шындықтың объективті фрагменттері бар жағдаят;

сөйлеудің ортақтығын қосатын ортақ жағдаят;

елеуметтік, саяси, тарихи-мәдени ортада өтуіне сәйкес адресаттың қарым-қатынасы. Байқауымызша, коммуниканттар арасындағы байланыстың ойдағыдай дамуын

қамтамасыз етудің толып жатқан экстралингвистикалық шарттары бар. Мысалы, серіктестің бірі сөйлеуші ретінде, екіншісі тыңдаушы ретінде (немесе алма-кезек) өздерінің коммуникативтік рөлдерін дұрыс атқара білуге тиісті дағды, білім, біліктілік, әрекет т.б. Коммуниканттардың сөз саптауы тек жасына ғана емес, жынысына, білім деңгейіне, өскен ортасына, қызметі, кәсібіне де байланысты екені тағы бар.

Коммуникант – белгілі бір елеуметтік жіктің өкілі. Адамның дағдылы іс-әрекеті немесе елеуметтік өдебі, оның ішінде сөз өдебі, сол елеуметтік жікке, ортаға лайық болады. Коммуниканттың жас ерекшелігі (бала, ересек, қарт), жынысы (өйел, ер), мекені (ауыл, қала тұрғыны), кәсібі, жұмысы, отбасы орны (өке, шеше, нй мншесі) оның елеуметтік белгілері болып табылады.

Оқу ндерісінде жағдаяттар екі бөлікте қарастырылады: оқу-сөйлеу жағдаяттары және табиғи жағдаяттар. Оқу-сөйлеу жағдаяты деп тек қана сабақ нстінде, сабақ тақырыбына сай сөйлеуді немесе сөйлесуді туғызатын жасанды жағдаятты айтамыз. Бұл жағдаяттар сөйлеу дағдысын жоспарлы түрде, лексикалық-грамматикалық материалдар негізінде дамытуды қамтамасыз етеді. Алайда мұндай жағдаяттар алдын ала жасалған сабақ жоспарынан, белгілі бір тақырып аясынан, белгілі бір лексикалық-грамматикалық материалдар шеңберінен шыға алмайды, солар арқылы шектеліп отырады. Сондықтан тіл нйренушінің сөйлеу дағдысын жан-жақты дамытуды толықтай қамтамасыз ете алмайды. Осы себептен тіл нйренушілердің диалогтық сөйлесуін қалыптастыруда табиғи жағдаяттарды да пайдалану қажеттігі туындайды. Мұндай жағдаяттарға кез келген өмірлік мәселелерден туындайтын табиғи жағдаяттар да, кезге елестету арқылы пайда болып, сөйлеу әрекетін туғызатындары да жатады. Осылардың қай-қайсысында да сөйлеу әрекеті табиғи кнйінде немесе соған жақын қалып отырады. Сондықтан сабақ нстінде кннделікті өмірде кездесетін табиғи жағдаяттарды оқыту мақсаты ншін арнайы іріктеп, әр тақырыптың мазмұнына орайластырып пайдалану қажеттігі туындайды.

Тіл меңгеру ндерісіне қатысты жағдаяттың екі түрін атауға болады. Оның біріншісі – дерісханадағы тіл меңгерту кезінде ннемі туындап отыратын табиғи жағдаяттар. В.Л. Скалкин оқу-сөйлеу жағдаяттары дегенде адамды сөйлесуге ынталандырушы тілдесім аяларына тән болып келетін төмендегі топтарды былай көрсетеді:

өзін қызықтыратын адам, нәрсе, оқиға туралы сұрау;

біреуді бір нәрсе туралы хабардар ету;

біреудің сөзіне, пікіріне, я болмаса қандай да бір оқиғаға, құбылысқа өзінің көзқарасын білдіру; біреу туралы, бірнәрсе туралы алған өсерлерімен, ойына келген пікірлермен алмасу [7,

57].

Адресат пен адресанттың тілдесуі қандай да бір орында немесе ғылым тілімен айтсақ, кеңістікте қандай да бір уақытта өтеді. Бұл жерде айтылыс сипаттамасының уақыт пен кеңістікке лайықталған екі аспектісін айырып көрсетуге болады. Біріншіден, серіктестер белгілі бір жерде, белгілі бір уақытта кездесіп сөйлесуі мүмкін, сондықтан олар сөйлеу актісінің уақыттық-кеңістік қаңқасын жасайды. Екіншіден, серіктестер дәл сол оқиға болған жерде, дәл сол уақытта тілдеседі: өуежайда, қонақнйде, мекемеде,

қонақта, белгілі бір отбасында немесе таңертең, кешке, күндіз, жазда, сәрсенбіде, жұмада т.б. Бұл жағдаят аясында берілетін оқиға жоспарын айқындайды. Осылайша серіктестер санасында кәштеген өмірде болып жататын кәріністер, оларға сәйкес пайда болатын қоғамдағы сәйлеу ерекеттері деп танылған айтылыстар мен дискурстар ертнрлі мөтіндер жасалады.

Серіктестер тілдік қатынас кезінде жағдаяттың бірнеше түрін пайдаланады. Тіл меңгерту мақсаттары үшін тиімді болып Т.Е. Сахарова кәрсеткен төмендегі жағдаят түрлерін атауға болады:

Микро және макрожағдаяттар. Бұллар тұрақты және дамушы жағдаяттар деп те аталады. Жағдаяттарды тіл меңгерту мақсаттарына арнап өңдеу ісі осы микро және макро жағдаяттар бойынша жүргізіледі.

Микрожағдаят деп орнықты жағдаятты айтады, оған бір немесе екі-нш өзара байланысқан репликадан тұратын жағдаяттар жатады. Міңдай жағдаяттарға «қажеттілік жағдаяттары», «толық емес немесе белгілі емес ақпаратқа құрылған жағдаяттар», «байланыс орнату жағдаяттары» жатады. Макрожағдаяттар кәбінесе сыртқы жағдаяттар ретінде кәрінеді. Сыртқы жағдаяттар шартына төмендегідей мақсаттар қойылады: мысалы, кәшеден өту, туған күн болатын адамның мекенжайын сұрау, өзіне қажетті затты сұрап білу т.б.

Макрожағдаятта сәйлеу оқиғасы күрделі мәселеге құрылады. Оқиға біртіндеп өрістеп, дамып отырады. Бұлған пікірталастар, диссертация қорғау, келіссөздер жүргізу, т.б. ауқымды мәселелер мысал бола алады. Микрожағдаяттар макрожағдаяттың іргетасын қалайды [8, 206-207].

Табиғи және қиялдан алынған немесе елестетілген жағдаяттар.

Адамның кәңіл-күйіне, сыртқы жағдайларға байланысты пайда болатын жағдаяттар.

Экстралингвистикалық және лингвистикалық жағдаяттар.

Бұлған пәксас Е.И. Пассовтың таптастыруын кәрсетуге болады:

табиғи және жасанды жағдаяттар;

тілдік және тілдік емес жағдаяттар; жағдаят кәлемі жағынан макрожағдаяттар және микрожағдаяттар [9, 8].

Коммуниканттар арасындағы байланыстың орнауын, нзіліп қалмауын, сақталуы, нығаюын жағдаяттық байланыс қызметін амандық сұрау, қоштасу, сияқты тақырыптық топқа жататын единицалар атқарып, қамтамасыз етеді.

Адресат пен адресант арасындағы қарым-қатынастың типтік түрі (нлкен-кіші, ресми-бейресми т.б.) айқындалады. Бұл орайда қазақ тілі – ең бір өзіндік өлеуметтік қарым-қатынас ерекшелік жүйесі дамыған, өр алуандығымен кәзге түсетін тілдердің бірі. Олар туыстық қарым-қатынасқа, таныс-бейтанысқа, түрлі өлеуметтік тип пен ресми-бейресмилік жағдайға байланысты құбылып отырады. Жағдаят арқылы диалогтық сәйлесуде адресат пен адресанттың арасындағы қарым-қатынас реттеліп отырады.

Тіл меңгерудің бастапқы деңгейінде қатысымның стандартты жағдаяттары «лингвоелтанымдық аспектіні де қамтуы» тиіс. Лингвоелтанымдық аспекті тіл жүйесінде қалыптасқан сәйлеу нормаларын, фразаларды қамтиды. Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде стандартты қатысым жағдаяттары мен олардың салаларын іріктеп, оны меңгеру ндерісіне біртіндеп енгізген жөн. Тіл меңгеруде берілетін микрожағдаяттарда пұлттық-мәдени мен елтанымдық білімдердің болғаны жөн.

Елтанымдық диалогтардың ауқымы жоғары. Бастапқы деңгейде соның бір ғана түрі – узуалды-дестірлік түріне сипаттама беріп, оны лингвоелтанымдық тұстаным тұрғысынан түсіндіріліп, мағынасын, оған сәйкес белсенді коммуникативтік тұстаным болатыны айқындалғаны дұрыс. Узуалды-дестірлік термині тілдік мәліметтер мен дестірлік сипаттағы мәліметтер тығыз байланысқан мәтіндерге тең болып табылады. Узуалды фразалар дестірлік, салттық қағидалар бойынша беріледі. Демек, Е.М. Верещагин., В.Т. Костомаров бойынша айтсақ, узуалды-дестірлік мәтіндер дегеніміз – «бұл берілген сөйлеу жағдаяты үшін міндетті болып табылатын сөйлеу нормалары мен мінез-құлық нормаларының байланысуы» [10]. Узус тұғымы сөйлеу жағдаяты мен сөйлеу нысандарының арасындағы байланысты кәрсету үшін қолданылады.

Кез келген адам кннделікті өмірде белгілі бір елеуметтік іспен айналысады, рөлді ойнайды, сол арқылы елеуметтік ортаның өкілі болады. Мысалы, қоғамдық кәлікке мінсе – жолаушы, днкенге кірсе – сатып алушы, нйге келгенде – ата-ана, жұмыста – маман, қызметкер т.б. Осындай қым-қиғаш өмір салтына байланысты адамдар қарым-қатынас жасаудың рөлдерінің бірінен-екіншісіне кәшіп отырады, кейде бірнеше рөлде қатарынан кәрінеді.

Сондықтан өр адам кннделікті өмірде өзі араласқан елеуметтік ортаның ыңғайына қарай өрекет жасап, сөз саптайды. Пікір алысушылардың қай елеуметтік ортадан екені, елеуметтік белгісі, елеуметтік рөлі оның сөз саптауына, яғни сөз өдебіне тікелей ықпал етіп отырады. Қарым-қатынас жасаушы, сөйлесуші белгілі бір елеуметтік жіктің өкілі десек, онда адамның дағдылы іс-өрекеті немесе елеуметтік өдебі, оның ішінде сөз өдебі сол елеуметтік жікке, ортаға лайық болады. Бұл тілдік қарым-қатынастың елеуметтік сипатын білдіреді. Осыған орай сөйлеушілердің мынадай елеуметтік белгілері сараланады:

жас ерекшелігі (бала, ересек, қарт);

мекені (ауыл тұрғыны, қала тұрғыны);

кәсібі, жұмысы (қызметі);

отбасындағы орны (өке, шеше, отбасы мншесі т.б.).

Кннделікті қарым-қатынаста сөйлеушілердің елеуметтік белгілері бір-бірімен сабақтасып жатады. Мұнда, негізінен, кез келген адам өзінің елеуметтік белгілеріне, ондағы орнына қарай сөйлейді: бірінші сөйлесушілердің тұрақты елеуметтік белгілері (жасы, жынысы, ауыл, қала тұрғыны екендігі, қоғамдағы орны т.б.) және айнымалы елеуметтік белгілері (жолаушы - жүргізуші, емделуші-емдеуші, тұтынушы-сатушы, студент-оқытушы, оқушы-мұғалім, оқушы-кітапханашы т.б.); екінші, осындағы сөйлесушілердің арасындағы қатынастың түрі (таныс, бейтаныс, кәзтаныс, кәше таныс, жақын адамдар т.б.) және онда сөйлесудің қандай жағдайда өтетіні (ресми, бейресми, салтанатты, бейтарап); үшінші, осы сөйлесудегі сөз тақырыбы (тұрмыстық, саяси, ғылыми т.б.) ондағы сөздің қандай тілдік ерекшелікте (өдеби, ауызша, жазбаша сөйлеу тілі (диалог) диалект, жергілікті қарапайым тілдік қолданыс т.б.) кәрінуі жатады [11].

Байқағанымыздай, мұндағы диалог кнрделі сценаридің вербалды кәрінісі түрінде беріледі. Сөзге қатысушылар кәп болғандықтан, тіл нйренушіден кәп икемділік, неғұрлым кәбірек елеуметтік рөлдердің тілдік кодын білуді талап етеді.

Жағдаяттардың тобы елеуметтік-мәдени салаға да байланысты. Ол сөйлеу актісіне қатысушылардың ресми немесе бейресми жағдайдағы тілдесімі саясат, экономика, ғылым, экология, мәдениет, соғыс және бейбітшілік; ынтымақтастық мәселелерін талқылауы; сонымен қатар театр, кино, мұражай, концертке баруы; стадион, бассейн т.б. спорт кешендеріне баруы және басқа қоғамдық шараларға қатысуы; кітапханаға баруы; әдебиетке қызығушылығы; тарихи ұлы оқиғалар, ел мен қаланың есем табиғатын және кәрікті жерлерін аралауы түрінде болуы ықтимал.

Сөйлеу жағдаяттарынан тағы мынадай проблемалық ситуациялар құрыла алады: демалыс пен кәңіл кәтеруді ұйымдастыру; жастар мен еліміздің өміріндегі мәдениеттің, спорттың, өнердің алатын орны; БАҚ-тың рөлі мен қызметі т.б.

Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін тіл нәренушілердің мәртебесі және олардың коммуникативтік мақсаттары белгіленіп кәрсетіледі. Сонымен бірге «элеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық дискурсқа» [12, 28] да назар аударылуға тиіс, мұнда қатысушы-агент пен клиенттің қатынасына байланысты мынадай түрлері болуы мүмкін : ұстаз бен шәкірт; дәрігер мен науқас; сатушы мен сатып алушы; полиция қызметкері мен тұрғын, делегация мүшелері мен қабылдаушы; жнргізуші мен жолаушы; конференцияға қатысушы мен мекеме (елшілік) қызметкері т.б.

Сонымен, тіл меңгеруде тіл нәренушінің диалог құрып, диалогтық сөйлесуге қатысуы сөз жағдаятына аса тәуелді болып келеді. Ал сөз жағдаяты кнрделі экстралингвистикалық фактор болып табылады.

Өзге ұлт өкілдеріне тіл меңгерудегі жағдаяттар түрлері өзгетілдік оқытудың

маңызды аспектісі болып табылады. Өрі қазіргі диалог мәдениеті жағдайында өзектілігі сөзсіз болып табылады. Сонымен бірге, тілді екінші немесе шет тілі ретінде меңгеруде жағдаяттар түрлері маңызды орын алады деп қорытындылауға болады. Яғни, тіл меңгерту сабағында жағдаяттың бірнеше түрін белсенді түрде қолдану студент өрекетін белсендіру, оқу материалын, оқыту әдістері мен тәсілдерін жетілдіру сияқты негізгі педагогикалық мәселелерді іске асырады. Жалпы сабақта қолданылатын жағдаяттар түрлері ұжымдық іс-өрекет жнйесі арқылы жеке тұлға белсенділігін арттыруға негізделген, берліген материалды жылдам өрі сапалы меңгертуге бағытталған, ерекше нлгіде ұйымдастырылған тілдік қатынасты жнзеге асырушы болып табылады.

Жағдаят түрлері арқылы тіл меңгеру тіл нәренушілер айналасымен, сонымен бірге қазақ тіл иесі ортасымен, тілдік орта, қоршаған оқу ортасымен, өзара өрекет етуде жнзеге асады.

Қорыта айтқанда, белгілі бір халықтың, ұлттың тілін нәренуде өзге елдің өкілі алдымен сол халықтың тіліндегі элеуметтік қарым-қатынас ерекшелігіне назар аударады. Тіл нәренуді қарапайым қалыпты (стандартты) жағдаяттарды білдіретін диалогтар құрып, элеуметтік белгілері бар сөздерден бастайды. Бұл, өрине, диалогтың жағдаяттық типологиясының байланыс орнату, қарым-қатынасқа ұйытқы болу тәрізді өзіндік қызметі мен ерекшелігіне байланысты.

Сөйлеу жағдаяты арқылы шетелдік студенттің тіл меңгеруге деген қызығушылығын арттыру маңызды мәселе. Аталған мәселені шешу ншін бнгінгі тәжірибе кәрсеткендей, тіл меңгеру ндерісінде белсенді оқыту формаларын қолдану керек.

Әдебиеттер:

Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2001. – 246 б.

Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи : пособие для учителей. – Киев: Род. Школа, 1989. – 156 с.

Кнзекова З.С. Екінші тіл ретінде қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2005. – 307 б.

Дученко Т.Д. Обучение клишированной диалогической речи на основе ситуативно-тематического минимума на 1-курсе языкового вуза (английского языка): автореф. ... канд. филол. наук. – Киев, 1984. – 28 с.

Формановская Н.И. О коммуникативно-семантических группах и интенциональной семантике их единиц // Языковое сообщение и его единицы. – Калинин, 1986. – С. 18-27.

Якобсон Р. В поисках сущности языка // Введение в языкознание. Хрестоматия для вузов. – М.: Академический проект, 2005. – 553 с.

Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи : пособие для учителей. – Киев: Род. Школа, 1989. – 156 с.

Дученко Т.Д. Обучение клишированной диалогической речи на основе ситуативно-тематического минимума на 1-курсе языкового вуза (английского языка): автореф. ... канд. филол. наук. – Киев, 1984. – 28 с.

Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – С.: Просвещение, 1991. – 89 с.

Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990. – 246 с.

Учели Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 336 б.

Снлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Өлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман-ПВ», 2008. – 392 б.